

«СИНОПСИС» І. ГІЗЕЛЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ ЛІНГВІСТИЧНИХ УЯВЛЕНЬ УКРАЇНЦІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Ірина Фаріон

*Національний університет «Львівська політехніка»
вул. Карпінського, 2/4, м. Львів, 79013, Україна
iryna.farion@gmail.com*

Об'єктом опису постала найпопулярніша історіографічна пам'ятка другої половини XVII ст. «Синопис». Вперше цю пам'ятку досліджено в контексті відображення мовної свідомості, а саме мовних знань, почуттів, оцінок та настанов автора щодо мови та мовної дійсності. Описано й проаналізовано стрижні мовної свідомості того часу, що випливають з наскрізних ідей середньовічного теоцентризму осмислення мови як частини християнської онтології і гносеології та в контексті ідей граматичного універсалізму.

Ключові слова: лінгвістичні уявлення, мовна свідомість, християнська онтологія і гносеологія, етнізм.

Українська історіографія XVII ст. небагата на мовні пасажі, однак, як зауважив Д. Чижевський, «...в цих творах [історичних. – І. Ф.] маємо майже завжди певний національний світогляд. Іноді цей національний світогляд розпливається у слов'янській, – іноді – у православній ідеології, але без нього не обходиться, здається, ані один історичний твір українського бароко» [1: 288]. Історичні мовні знання, уявлення та оцінки пізнього Середньовіччя та раннього модерну віднедавна увійшли до кола мовознавчих зацікавлень і порівняно з історичною літературою на цю тему, зокрема з працями З. Когута, С. Плохія, Л. Прицак, Ф. Сисина, О. Оглоблина, Н. Яковенко та ін., не становлять такого багатого грона. Вважаємо, що без дослідженого мовного чинника піднята на поверхню історична еволюція наших предків зостається не лише без її головного рупора – мови, а без самої динамомашини історичного процесу. Тогочасні уявлення є синтезом релігійних, філософських та суспільно-політичних тенденцій. Інакше, мова – це губка, з якої можна вичавити будь-яку проблематику минулих часів. Серед українських мовознавців проблему реконструкції мовної свідомості плідно досліджують Л. Гнатюк, Г. Мацюк, В. Німчук, В. Передрієнко, У. Добосевич, В. Мойсієнко та ін.

Маємо на меті дослідити мовну свідомість того часу, відображену в «Синописі» – історіографічній духовно-культурній пам'ятці другої половини XVII ст., себто висвітлити «погляди, уявлення, почуття, оцінки й настанови щодо мови та мовної дійсності» [2: 15] наших предків. Наша студія вперше залучає зазначену пам'ятку як джерело означеної проблеми і визначає такі основні завдання: виявити і проаналізувати мовну свідомість автора «Синопису»; з'ясувати її джерела; окреслити визначальні риси мовної свідомості та їхнє місце в системі тодішніх ідеологічних та суспільно-політичних тенденцій.

Методологічно беремо до уваги міркування відомого дослідника менталітету Середньовіччя Ж. Ле Гоффа про дослідження світу уявлень наших предків як заглиблення у його свідомість і піднесення на поверхню їхньої історичної еволюції [3: 9] із вагомим застереженням Л. Прицак про те, що ми не маємо права вимагати від наших

пращурів мислити державними, правовими, додамо, лінгвістичними катюгоріями теперішнього століття [4: 147].

Мовна свідомість того часу не існує за межами християнської ідеології, зокрема осмислення мови як частини християнської онтології та гносеології. Біблія є джерелом низки кардинальних та універсальних для людства філологічних проблем, серед яких щодо походження мови, стосунку мови до світу, її основної функції зв'язку між мовою та народом. Ці проблеми втілено через «могутню творчу силу слова» [5: 126]: світ виник через слово – Господь вимовляв слово, і це стало актом творення. Відтак постання окремих народів через вавилонське змішання мов і чудесне говоріння різними мовами, дароване Святим Духом різним апостолам на Святу Трійцю. З огляду на зазначене, в давніх авторів було звичним явищем виводити історію свого краю і народу від біблійних осіб, зокрема трьох синів Ноя: Сима, Хама і Яфета. Це спостерігаємо в літописця Нестора, який, розповідаючи про виникнення народів та мов через Вавилонську вежу, таким способом пов'язує руську історію зі світовою історією, де діяв той самий принцип [6: 9–10; 7: 27–29]. Зазначені підходи сягають візантійської історіографії і поширюються в давньоруських книжників, а відтак і в середньовічній та ранньомодерній історичній традиції.

На українську історіографію найбільший вплив мала «Хроніка польська, литовська, жмудська та всієї Руси» (1582) М. Стрийковського, який послідовно відзначає спільність походження мови всіх слов'ян, а їхній родовід виводить від шостого сина Яфета Мешеха-Мосоха. Як зауважує З. Когут, інтерес до Мешеха-прародителя з боку М. Стрийковського «був спричинений можливістю визначити єдиного прародителя всіх слов'янських народів», що згодом було підхоплено «Синописом» [8: 19]. Однак така схема родоводу в ранньомодерній польській історіографії співіснувала з іншими схемами, засаднича суть яких у будь-якому разі зводилась до схем універсалізації та слов'янізації. «Синопис» як жодна інша пам'ятка XVII ст. відображає ідеологію так званого «православного інтернаціоналізму» [4: 139] на чолі з московським царем, що пов'язано з панівними переконаннями в колах найвищого українського духовництва про саме таку форму захисту православ'я на розхресті між католицизмом і мусульманством.

Інша знакова своєрідність пам'ятки – мова написання, а саме, не проста руська мова, якою створено «Густинський літопис» та «Хроніку» Ф. Софоновича, а українська редакція церковнослов'янської мови як яскраве свідчення пристосування України (Малої Росії) до Московії (Великої Росії). Як слушно зауважив М. Мозер, це був навмисний вибір: мова стала «інструментом на службі загальнооруської справи» [9: 169], позаяк саме українська редакція церковнослов'янської мови, завдяки граматиці М. Смотрицького, поширилась на всі слов'янські землі церковнослов'янської культури. Відтак українці та білоруси, що перебралися до Росії наприкінці XVII ст., «намагалися достосувати свою мову до російської редакції», творячи такий спосіб загальнозрозумілий мовний простір [9: 170–171; 10: 225]. Щодо цього «Синопис» став першою ластівкою у створенні спільного для Києва та Москви «славенороського язика», який на ту пору був малозрозумілий передусім для московитів.

«Синопис» – анонімний (приписуваний І. Гізелеві), найчитаніший і найвпливовіший твір в історіографічній традиції Відродження, що впродовж XVII–XVIII ст. витримав 28 видань (не беручи до уваги численних часткових передруків і рукописних копій). Відомий етнограф та історик XIX ст. М. Сумцов зауважив: «За-

гальний висновок про «Синопис» той, що в Малоросії в XVII і XVIII ст. це була корисна книга. Щодо розвитку і зміцнення національного почуття, «Синопис», зрозуміло, не міг конкурувати з козацькою хронікою, але такі хронічки були рідкістю, становили фамільну власність і рідко хто міг читати їх, «Синопис» же був загальноприступною книгою... У Великоросії «Синопис» повинен був видаватися книгою менш цікавою і менш корисною, ніж у Малоросії, і потрібно тільки дивуватися його тривалій популярності в Москві. У ньому було мало московського змісту. «Синопис», як підручник, у Великоросії видавався явищем настільки ж незадовільним, як, наприклад, підручник Іловайського з російської історії нині в Малоросії...» (цит. за: [11: syn01.htm]). На відміну від попередніх хронік – це переважно історія Києва та Київщини давньоруського періоду, що й заявлено у назві праці. Як довела дослідниця цієї пам'ятки І. Жиленко, «видання здійснювалося як своєрідна історична енциклопедія, покликана допомогти в читанні Києво-Печерського патерика та інших агіографічних і полемічних творів» [11: syn01.htm]. Основний текст написано між 1651 р. і 1654 р., із подальшими вставками після 1654-го, можливо, від Інокентія Гізеля. Перше його видання датоване 1674 р., хоч є припущення і про 1672 рік. Однак «однозначно й апріорі еталонним текстом вважалося видання 1680 року», яке ми і брали до уваги [11: syn01.htm], [Син.]. На думку І. Жиленко, політична позиція автора «Синопису» вимальовується досить чітко: він – православний панславіст й однозначно визнає єдність походження православних слов'янських народів та, додамо, їхньої мови, першоосновою й головним центром яких виступає Русь – Росія – Україна (не йдеться про нюанси використання цих хоронімів) і її столиця – Київ, другий Єрусалим. Автор не претендує на повернення Києву ролі столиці політичної, але наголошує, що він є духовною столицею православного слов'янства. Відповідно, і його історія є переважно історією Київщини [11: syn.02.htm].

За основне західне джерело «Синопису» слугувала «Хроніка Польщі та Литви» («Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi») (1582) польського історика М. Стрийковського, що серед усіх західноєвропейських хронік надала найбільше уваги Україні, а з питомих джерел – це «Повість минулих літ» Нестора, «Густинський літопис» та печерське літописання. З огляду на те, закономірно, що пам'ятка розпочинається розділом «ω начал.: древн-го славенскаго народа» [Син.: λ.,.], де, як і в споріднених джерелах (зокрема у «Хроніці» Ф. Софоновича), походження слов'янського народу виведено від Афета, Ноевого сина, що через креативне значення свого імені «поширений» чи «поширюваний» розпросторився на значні терени. У розділі «ω имени и ω -зыц.: Славенскомъ» автор типово для того часу етимологізує макроетнонім слов'яни від військових славних справ своїх предків: «(І ω(т) славныхъ д.: лесъ своихъ, наипачеже воинскихъ слав-нами, или славными зватис- начаша» [Син.: ω.,.]. Невіддільним і безумовним складником етноніма слов'яни є слов'янська мова, яку автор виводить з відомого біблійного епізоду про вавилонське стовпотворіння, а саме як одну із 72 Афетових племен, що від слави слов'янською зветься (див. працю «Хроніка» Ф. Софоновича [12: 56]): «Такожде и -зыкъ славенскій единъ ω(т) седмидес-тъ и двохъ ω(т) столпотворені-пора(з)м.: шеній -зыкѡвъ изшедшіи, имже даде Бг,ъ Племена Афетов; глати, ω(т)

славы Имени слав-номъ славенскъ Наречес-. Сего ради въ Пам-ть Славы народа славенска»¹ [Син.: ω,-ω,зв] [див. тут і далі у виносках переклад І. Жиленко у скороченні СК. – І. Ф.]. На підтвердження цього автор традиційно подає перелік типових антропонімів з компонентом слав- на знак пам'яті про славних предків: «І древніи Россійскійи Кнзи, сыномъ своимъ имена припр-зающе к слав.: да-х.; 2коже Св-тославъ, с.:р.:ч ст;ю снаб д.:ва-и слав.; или Св.:тославъ, св.:т-ис-славою, ърославъ, ър-ис- за слав.; Мстиславъ, Мст-ис- ω слав.:. Мечиславъ 2ко славенъ б.: ω(т)Меча и проча-: симъ подобна-»² [Син.: ω,-ω,зв].

Характерним для з'ясування мовної компетенції того часу є черговий розділ «ω народ.: р;скомъ или свойствен.: є Россійскомъ, и ω нар.: чїи или Назвиск; егω», а також назва розділу з промовистим ототожненням руси і росси-нь: «Ще о рус.: или Россі-нехъ» [Син.: є,., γ,φ.]. Засвідчуючи універсалізм світогляду, автор стверджує тотожність *руського* (або *російського*) народу зі *слов'янським*, з огляду на біблійне походження від свого прародича Афета і спільність слов'янської мови, що названа так, як зазначено вище, від славних подвигів своїх предків: «Р;ски или паче Россійскіи народы, тыйжде с;ть слав-не: единагω бо естества, ω(т)ца своего Афета, и тогожде -зыка, ибω 4кω Слав-не ω(т) славныхъ д.:лесъ своихъ искони Славенское им- себ.: приωобр.: тоша»³ [Син.: є,]. Зауважимо, що, порівняно з попередніми пам'ятками вперше вжито етноатрибутив *россійскій*, що є церковнослов'янською формою, скопійованою з грецької мови, етноатрибутива *руский*, чи *словенський*. Саме тотожністю слов'янського та російського народів автор пояснює поширений на ту пору лінгвоетнонімний термін «славено Роскіи», себто «славно Роскіи»: «...и 2ко единъ и тойжде Народъ Славенскіи, Наричаетьс- Славено-Росскіи или Славно-Росскіи»⁴ [Син.: s,].

Відтак автор етимологізує нові етноніми *росс.:* -ни та *росси*, вбачаючи в них прозору внутрішню форму: ті, що виникли від численного *розсіювання* по світах (одні над морем Чорним Понтійським Евксином, інші над Танаїсом, чи Доном, і Волгою, інші над Дунайськими, Дністровими, Дніпровими, Деснянськими берегами), як це зазначено і в «Хроніці» Ф. Софоновича [12: 56]. Авторова певність саме в такий спосіб етимологізувати етноніми сягає біблійного джерела, а саме пророцтва від Іезикиїла у главі 38 та 39, де названо князя Росського, Мосоха: «...им- тоє Россовъ приличн.: Из-вл-еть нарицающе Кн-з- Росска Мосохъ и прѡча-; И тако Россы ω(т) росс.: 4ні- своего прозвашас-, а ω(т) Слав-новъ именемъ точїю разнств;ют по род;же

¹ «І від славних справ своїх, передусім військових, слов'янами чи «славними» почали зватися. Також і мова слов'янська походить від стовпотворіння по змішанні мов, одна з сімдесяти двох племені Афетового, і від слави іменем слов'янської наречена» [СК, сун. 04html].

² «Задля того в пам'ять слави народу слов'янського і давні російські князі синам своїм імена, співзвучні зі [словом] «слава» давали – як Святослав чи Світослав, Ярослав, Мстислав, тобто «Мстить славно», Мечислав, тобто «уславлений мечем» та інше, цьому подібне» [СК, сун. 04html].

³ «Руські, чи точніше російські народи – ті ж слов'яни – [від] одного бо ества, батька свого Афета, і одної мови [походять]. Бо як слов'яни задля славних справ своїх здавна набули собі слов'янське ім'я...» [СК, сун. 04html].

⁴ «...і оскільки один і той же народ слов'янський – називається слов'яно-россійським чи славнороссійським» [СК, сун. 04html].

своєм; єдинѡ с;ть, и 4ко єдинѡ и тоижде Нарѡдѡ Славенскїи, Нарѡцаєтьсѡ– Славено-Рѡскїи или Славно-Рѡсскїи»⁵ [Син.: с,].

Попри етимологію *росів* від *розсіяння*, автор наводить і віддавна поширені тлумачення від містечка Роси неподалік від Великого Новгороду або ж від річки Росі; від русого волосся як типового для русинів: «Такѡ повремени ѡ(т) росс.:–ні– по многим странамъ племени своего росс.:–ны, а пото(м) россы прозвашасѡ. Н.:ціи близь мимошедших креме(н) сказавах; Рѡссовъ ѡ(т) Горо(д)ка Рѡси, недалечи великого Новгорода лежаша. Иньи ѡ(т) р.:ки Роси, др;зиѡ ѡ(т) р;сыхъ волосовъ съ 2ковыми нын.:. везде много с;ть Р;си...»⁶ [Син.: д,зв].

У зазначеному уривку особливо важливим є акцент генеалогічного походження росів від праотця Мосоха. Як зауважує О. Мильников, «для вчених, що жили в інтелектуальному середовищі християнства, уявлялося привабливим не просто обґрунтувати походження слов'ян за допомогою Біблії, але і знайти в ній місця, які можна було б витлумачити як пряме свідчення існування слов'ян у найдавніші попотопні часи» [13: 21]. Такою зв'язковою ланкою у цьому творі виступає біблійне ім'я Мосох як першопредок слов'ян. Навіть більше, як зауважила І. Жиленко, «остаточним «водорозділом» переважання ідеї про прародителя-Мосоха став «Синописис» [11: syn.11.htm]. На відміну від «Густинського літопису» та «Хроніки» Ф. Софоновича, цій проблемі автор присвячує окремий розділ «ѡ Мосоху, прародителю славенороссійскомъ и ѡ племени его». Особливий розвиток теорія про Мосоха набула на польських теренах. О. Мильников вважає, що, ймовірно, першим у польській історіографії цю ідею запозичив Б. Ваповський (1456–1535), а вже від нього – незалежно один від одного – М. Стрийковський (фактичний автор теорії Мосох-слов'яни у відомому нам розумінні) та М. Бельський (бл. 1495–1575). М. Стрийковський перший іменував Мосоха «патріархом нашим» і навіть «Мосохом Іафетовичем» [11: syn.11.htm]. Крім того, як етимологізує хроніст у зазначеному розділі, Мосох – шостий син Яфетів, онук Ноїв – з єврейської трактується як «выт–гающій и рост–гающій, ѡ(т)выт–гани–лка, и ѡ(т)ра.зширенї– великихъ и множественныхъ Нарѡдовъ Московскихъ СлавеноРоссійскихъ, Полскихъ, Волинскихъ, Ческихъ, Болгарскихъ, Сербскихъ, Карвацскихъ, и вс.:хъ ѡбще, елико ихъ есть, Славенска 4зыка природн.:. оупотребл–ющихъ»⁷ [Син.: . v,]. Умовою об'єднання цих численних народів є спільна слов'янська мова.

⁵ «Найбільше ж Божественне Писання від Пророцтва Іезекиїлевого в главі 38 та 39 ім'я те рѡссів належно оповідає, називаючи князя Рѡсского, Мосоха і ін. Отже, «рѡсси» від «розсіяння» свого прозвалися, а від слов'ян [інших] відрізняються тільки назвою, за родом же своїм єдиними [з ними] є, і оскільки один і той же народ слов'янський – називається слов'яно-рѡссійским чи славнорѡссійским» [СК, syn. 04ytm].

⁶ «Деякі ближчі до минулих часів оповідають, [що походять] роси від городка Роси, що лежить недалеко від Великого Новгороду, інші – від ріки Росі. Інші – від русого волосся, з яким і нині скрізь багато русі» [СК, syn. 04htm].

⁷ «Мосох, шостий син Афетів, внук Ноїв, [ім'я його] перекладається з єврейської на слов'янську як «той, що витягає» чи «той, хто розтягає», від лука, що напинається, і від розпоширення великих і численних народів московських славенорѡссійських – польських, волинських, чеських, болгарських, сербських, карвацьких і взагалі всіх, скільки їх є, що природно використовує слов'янську мову» [СК, syn. 04htm].

Подібність етимологій Яфета як *розширеного* та Мосоха як *розтягнутого* слугує авторові за аргумент у походженні етноніма *роси* як *розсіяні*, отже, поширені, а відтак такі, що сягають праотця Мосоха: «Той бо Мосохъ, по потопі року 131-го, шедши от Вавилона съ племенем своим, абіе въ Асіи, и Европ., на(д) берегами Понтскаго, или Чорного Моръ, народы Мосховитов, ω(т) своего имени, осади, и ω(т);д; оумножш;с– народ; пост;па– день ω(т) дне въ Пол;нощны– страны за чорное Море, над Дономъ и Волгою Р.:ками, и надъ езеромъ, или ω(т)ногою Морскою Міотисъ, идеже донъ выпадаеть, в Пол–хъ широко селеними своими распространишас–, по свойств; и истолкованію имени ω(т)ца своего Мосоха: Ибо, 4кω Афет толк;етс–разширеніе, или разширителень. Тако подобн.: сказ;етс– и Мосохъ –рост–гающій, и далече выт–гающій. І тако ω(т)Мосоха Прао(т)ца СлавеноРоссійскаго, понасл.:дію его, не токмо Москва народ великій, но и вс– Р;сь или Росси–, вы(ш)ереченна– произыде, аще в н.:кихъ странахъ мало что въ словеса(х) и преминис–, ωбаче единымъ Славенскимъ Эзыкомъ гл;ють»⁸ [Син.: v,]. Ідея Мосоха, зокрема крізь призму мовного етимологічного аналізу, сама собою на ту пору не була пов'язана з промосковськими тенденціями ні в часі свого виникнення в польській історіографії, ні в часі перенесення її на український ґрунт – хіба, як зауважив З. Когут, «іронія історії полягає в тому, що концепцію, яка віддає Москві провідну роль у слов'янському світі, було вперше запроваджено польськими авторами і далі розвинено та поширено завдяки українським церковно-політичним творам» [11: syn.11.htm; 8: 20].

Серед інших, окремо виділених етимологізувань: «народ сарматський» («ω народ.: сарматскомъ и ω нар.:чїи его»), «народ роксоланський» («ω народ.: ровол–нстемъ и ω нар.:чїи его»), «про назву москви» («ω нар.:чїи Москвы народа и Ц(а)рственнаго Града»). Назву Савромація чи Сармація автор виводить від грецького «саврос», що означає «східна» за відповідний розріз очей, зауважуючи водночас, що в основі такої номінації радше страх перед тим народом через його мужність [Син.: θ,]. Етнонім *роксолани* тлумачено як композитне поєднання *росси* та *алани*, а відтак через поширення і розселення цього народу, бо він походить від Афетового племені і сарматського прабатька Мосоха, має також низку інших назв, мотивованих назвами рік, лісів, прикмет, полів, від справ та імен і прізвиськ князів: «4коже Болгары и Волы(н)ци ω(т) Реки Волги, М;ровл–не ω(т) Р.:ки М;равы, или ω(т)К н–з– Мората, Полочане, ω(т) Р.:ки Пωлоты, Донцы ω(т)Дон;, Запорожцы ω(т)Запорожа, Козаки ω(т) славного своего древн–го н.:коего Вожда прозвищемъ Козака, поб.:дивше с нимъ Татаровъ, прозвашас–, Древл–не или Пол.:с–не, или полес–не ω(т)древесъ

⁸ «Той бо Мосох по потопі року 131, пішовши з Вавилона з племенем своїм, скоро в Азії, і Європі над берегами Понтійського чи Чорного моря народи московитів в ім'я своє розселив. І звідти помножився народ, розселяючись день від дня в північні землі за Чорне море, над Доном, і Волгою ріками, і над озером чи затокою морською Меотис, куди Дон впадає, в степах широко поселеннями своїми розпоширилися, згідно з особливістю та витлумаченням імені прародителя свого Мосоха: бо, якщо Афет перекладається як «розширення» чи «розширений», подібно до того означає і Мосох – «той, що розтягає» і «той, що далеко витягує». І так від Мосоха, праотця Славенороссійського, від спадку його, не лише Москва – народ великий, але й уся Русь чи Россія вищеназвана пішли, хоча в певних землях децю в слов'янах і змінилося, проте єдиною слов'янською мовою говорять» [СК, syn. 04.htm]

или ω(т)лесовъ г;стухъ, Пол–не или Пол–ки ω(т)Пол, Половцы ω(т)лова св.:рина, и ω(т)пл.:н; людей, Почен.:зи ω(т) жестокости и м;чителства своего. Татаре ω(т) Р.:ки Тартар, а тьижды нарѡды татарскїи, егда пос.:доша стран; Трацейск;ю, идеже Кѡнстантинопол ипрѡчїи Грады, прозваны б–х; ω(т) Траковъ, то есть ω(т)жителїи страны нарицаемой Трацї–, Тр;ки а потомъ преложенїем двохъ словесъ азб;чны(х) Т;рки прозвашас–. Скиды тьижь Татаре ω(т) Горы Скиды нарече(н)ы с;т: зане по(д) тою Горою 4кѡ и кавказыискою значала ѡбитах;. С.:вер–не ω(т) страны С.:верскї– на(д) Десною, и Сеймо(м) Р.:ками с.:дшї–, Литва ω(т) Ливоса сына цар– Вейдев; та Пр;скаѡ. Чехи ω(т) Чеха Кн,з–, Л–хи или Лехи ω(т) Леха перваѡ корол– Полскаѡ, Москва нарѡ(д) ω(т) Мосоха прао(т)ца своего, и вс.:хъ Славеннороссо(в), Сына афетова. А ц(а)рств;ющїй Гра(д) Москва ω(т) Р.:ки Москвы, ипроча–»⁹.

Вперше автор уживає етнонім *русакї* («рсаки») як абсолютний синонім до росів, а також етноатрибутив *россійскїй* з тлумаченням названих ним локальних земель: «Первый Самодержецъ Владимиръ, и вторы Мономахъ, Россїею ѡблодаша, тогда Ро(с)ами или р;саками звах;с– а в Россїйскихъ земл–х очїю Кїевскїи, Владимирскїи, Велико-Новгорѡдскїи, Черн.:говскїи, Галицкїи, Славе(н)скїи, и прочни кн–зи имениты б–х;» [Син.: v, зв.-δ,]. Окремо виділено розділ «О первоначальныхъ кн–зехъ кїевскихъ и ѡ созданїи града Кїева и имени е(г)ѡ», де стрижевою є етимологія цього топоніма: «...братъ Кїй, ѡснова и согради Город и м.:стѡ [...], нарекши егѡ о(т) своего имени Кїевъ» [Син.: α,φ,зв.], а також від Щека – гора «Щекавица, или Шковица», від «Коревъ, или Хоревъ» – град «Хоревница», сестра Либїдь також спорудила місто за іменем своїм. Етимологізування поширено і на назви ѡт нихъ же б.: первый именемъ Радимъ, а о(т) тогѡ нарекошас– радимчане, Вторый В–тко, а ω(т) тогѡ – В–тчане, на(д) Р.:кою Волгою. Третїй – Д;л.:па, а о(т) тогѡ – дул.:п–не, над Богомъ, иже нын.: нарицаютс– Лучанькнязїв та гетьманїв»¹⁰ [Син.: ω,φ.].

Як і в «Густинському літописі» [ЗКЛ: 24–25], автор окремо виділяє розділ «О семъ, когда *россы писмена знати начаша*», однак обмежує себе лише переробленим повідомленням на цю тему у М. Стрийковського (цит. за: [11: СК])¹¹: «В.:дати же

⁹ «...як болгарї і волинцї – від ріки Волги, Муровляни – від ріки Мурави чи від князя Мурави чи від князя Мората, полочани – від ріки Полоти, донцї – від Дону, запорїжцї – від Запорїжжя. Козакї – від славного свого давнього якогось вождя, на прїзвисько Козак, перемїгши з ним татар, прозвалися. Древлїани чи полїшуки – від дерев чи лїсїв густих. Поляни чи поляки – від полїв. Половцї – від полювання, і від полонення людей. Сїверяни – від землї Сїверської над Десною і Сеймом ріками осадженої. Литва – від Литваса, сина царя Вейдевута Прусського. Чехи – від князя Чеха. Ляхи чи Лехи – від Леха, першого короля Польського. Народ москва – від Мосоха, прабатька свого та всїх славеноросїсїв, сина Афетового. А царственний град Москва – від ріки Москви. І інші так само» [СК, syn. 04htm].

¹⁰ «Мали ж ті князї у себе і гетьманїв, першїй із яких мав ім'я Радим, і від того назвалися Радимичани. Другий – В'ятко, і від того в'ятчани над рікою Волгою, третїй – Дуліпа, і від того Дуліп'яни над Бугом, якї зараз називаються лучанами» [СК, syn. 04htm].

¹¹ «Однак усї русичї – москва і болгарї, або волгари од Волги-ріки (над якою широко з давнїх лїт розселилися) названї, також інші слов'яни, перш нїж поляки, письмо взнали. Бо Михаїл Куроплатес, цезар Константинопольскїй, воюючи з Болгарами-слов'янами, народу руського, котрї в той час на грецькї володїння напали, і Фракїю, також Далмацїї велику частину опану-

подобаєть, 4кѡ славеноросскій народъ еще в рок; ѡ(т) Рож(д)ества хв,а с.:мъ сот дев-тъдес-таго, нача писаніе им.:ти и оум.:ти: Ибѡ въ том рок; Кесарь Греческій брань ведши съ Слав-нами, и міръ с ними сод.:лаши, послал им въ знаменіе прї-те(л)ства и неразр;шимаго мира Литеры, Сир.:ч: писмена Азб;чна-, АБВ и прѡ(ч): 4же в тѡ врем- ѡ(т) Греческаго писанї- ново б-х; змішлена ради Слав-новъ. И ѡ(т) тог(ѡ) времени Россїа иш,а нача писанї- и Книги им.:ти, и дї-ні-сво- исписовати, обаче пол-ковъ Писмени, и Исторї-ми слав-норосскій народъ двома стыл.:тъ и деветма оупреди: ибѡ Пол-ки за Мечислава Перваго Хр,їанскаго Кн-з- Полскаго, начаша чести и писати ѡчомъ вс.: л.:тописци Латынскїи, и Греческїи, и Полскїи соглашаютьс-. Экои Стрїйковскїи 4сн.: изобраз;еть»¹² [Син.: ѡ,ф.-γ,φ.]. Зауважимо, що, на відміну від абсолютної більшості давніх і тогочасних писань (зокрема «Густинського літопису»), автор навіть не пов'язує появи слов'янської азбуки зі св. Костянтином та Методієм і відзначає, що і в цьому питанні «россіяни» Київщини, на відміну від поляків, мають першість.

Отже, серед основних засад лінгвістичної компетенції «Синопису»:

1. Біблійна генеалогія слов'янського народу від Афета – Мосоха з етимологічним мотивуванням синонімних антропонімів Афет і Мосох як «поширений» і «розтягнений», звідки і трактування вперше вжитих (паралельно з «Хронікою» Ф. Софоновича) в історіографії етнонімів «россіяни», «роси» від «розсіяні» поряд із менш вірогідними етимологіями.

2. Походження слов'янської мови після вавилонського стовпотворіння і підтвердження її етимології від *славний* компонентами композитних антропонімів на зразок *Мстислав*.

3. Універсалістське трактування *руського*, за автором, «точніше *россійського*» народу як тотожного зі слов'янським, з огляду на спільність праотців Афета і Мосоха та спільність слов'янської мови.

4. Вперше вжито етноатрибутив «россійский», що є церковнослов'янською формою, скопійованою з грецької мови, етноатрибутива *руский*, а також термін «славенороссійский», композитність якого тлумачено як поєднання «славено Роскїи», себто «славно Роскїи», отже, *слов'янський* та *росський* – це тотожні поняття.

5. Наскрізне, зазвичай умотивоване етимологізування як незамінний і надійний спосіб пізнання історичного явища, а саме через антропоетноніми, або епоніми

вали, по довгих битвах, замирився з ними року від народження Христа Бога 790, а на знак приязні і повного замирення передречений цезар Куроплатес всім булгарам і слов'янам послав на спогад літери глаголичні: Аз, А, Букі, Веді, і так далі, котрі на той час на основі грецьких були нововигадані і винайдені для слов'ян» [СК: syn. 22.htm].

¹² Належить знати, що Славеноросський народ ще року від Різдва Христового сімсот дев'яностого почав письмо мати й знати, бо того року кесар грецький, війну вівши зі слов'янами, і замирившись, послав їм на знак дружби і нерушимого миру літери, тобто слова азбучні: А, Б, В і інші, що в той час на основі грецького письма були нововинайдені задля слов'ян. І звідтоді Россія наша почала письмо і книги знати, і діяння свої описувати. Отже, письмо поляків та історію славеноросський народ на дві сотні літ і дев'ять випередив: бо поляки за Мечислава, першого християнського князя польського, почали читати і писати, про що всі літописці латинські і грецькі, і польські згідно пишуть, як і Стрийковський ясно описує» [СК: syn. 04.htm].

(литва, чехи, ляхи, москва, козаки), ландшафтні етноніми (поляни, древліани, поліщуки, сіверяни), топоетноніми (б(в)олгари, муровляни, волинці, донці, полочани, запоріжці), топоніми (Київ, Хоревіця, Либідь) тощо.

З огляду на зазначене, мовна свідомість літописця, сфокусувавшись у понятті «словеноросский язык», існує в контексті загального і провідного концепту «слов'янська мова» і «слов'янський народ», з якого, всупереч тенденціям нового секуляризованого часу, не виокремлено поняття «руської мови» як знака тожсамості, а навпаки – отожднення чи злиття цих понять через промовистий термін-компонент «словеноросский». Це підтверджено і самим кодом написання «Синопису» – церковнослов'янською мовою руської редакції – себто «словеноросскою», що значною мірою зумовлено написанням твору в монастирському середовищі і для цього середовища. Мовна свідомість літописця впливає не лише з біблійного, але й граматичного універсалізму того часу, відповідно до якого всі мови Європи поділено за чотирма мовами-матерями: латинська, грецька, тевтонська і слов'янська, що, своєю чергою, розпадаються на окремі мови. Мовна свідомість невіддільна від християнської ідеології з її етно- та філологічною основою моногенезу. Звідси наскрізний акцент на спільній слов'янській мові, слов'янському народові, слов'янському географічному просторові, що вмотивовані походженням від єдиного біблійного предка Яфета та його сина Мосоха. Порівняно з іншими значними історіографічними працями XVII ст., зокрема з «Густинським літописом» і «Хронікою» Ф. Софоновича, автор не акцентує на опозиції «свій – чужий» як засобу самопізнання, а навпаки – розвиває поняття «словеноросского языка» і слов'янського народу як ідеологічно-релігійної спільноти.

1. *Чижевський Д. І.* Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Д. І. Чижевський. – Тернопіль : Феміна, 1994. – 478 с.
2. *Селігей П. О.* Структура й типологія мовної свідомості / П. О. Селігей // Мовознавство. – 2009. – № 5. – С. 12–29.
3. *Жак Ле Гофф.* Середньовічна уява / Жак Ле Гофф; [пер. з франц. Яреми Кравця]. – Львів : Літопис, 2007. – 350 с.
4. *Прицак Л.* Із досліджень про державу Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. : статті і матеріали / Лариса Прицак; [відп. ред. Олекса Мишанич]. – Х. : Акта, 2003. – 278 с.
5. *Мечковская Н. Б., Супрун А. Е.* Знання о языке в средневековой культуре южных и западных славян / Н. Б. Мечковская, А. Е. Супрун; [отв. ред. А. В. Десницкая] // История лингвистических учений. Позднее средневековье. – СПб., 1991. – С. 125–181.
6. *Повесть временных лет* // Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. – М., 1962. – Т. 1.
7. *Купранець Ф. О.* Походження назви «Русь» в «Хроніці Руської землі» Олександра Гванінуса з 1611 року / Орест Ф. Купранець. – Рим ; Торонто, 1977. – 295 с.
8. *Когут З.-Є.* Від Яфета до Москви: створення і перетворення біблійного родоводу слов'ян у польській, українській та російській історіографії XVI–XVIII [Електронний ресурс] / Зенон-Євген Когут. – Доступно з: Quot hominess tot sententiae. http://keui.univer.kharkov.ua/publication/schidzachid/Shid_Zahid_9_10/02_Kohut.pdf.
9. *Мозер М.* До питання про генезу давньоруського мовного та історичного міту в київському «Синописі» / Міхаель Мозер; [за заг. ред. Сергія Вакуленка] // Причинки до історії української мови. – Х., 2008. – С. 162–222.
10. *Мозер М.* Санкт-петербурзька «деукраїнізація» мови «Синопису» / Міхаель Мозер; [за заг. ред. Сергія Вакуленка] // Причинки до історії української мови. – Х., 2008. – С. 223–279.

11. Синопис Київський [Електронний ресурс] / упоряд., адапт. укр. мовою, склала додатки і примітки І. Жиленко. – Доступно з: <http://izbomyk.narod.ru/synopsis/syn01.htm>.
12. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Феодосій Софонович; [підгот. тексту до друку, передм., комент. Ю. А. Мисика, В. М. Кравченка]. – К. : Наук. думка, 1992. – 336 с.
13. Мильников А. С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI – начала XVIII века / А. С. Мильников. – СПб., 1996.

Використані джерела

- Син.** – СΥΝΟΨΙΣЬ или краткое собрание ω(т) Различны(х) л.: тописце(в) ω Начал.: Слав–но–Россіскогω Народа, и Первоначалны(х) Кн,зе(х) Бг,оспасаемагω града Кіева, ω Житіи ст,огω Бл,гов.: рнагω Велика Кн,з– Кіевскагω и Все– Россіи Перв.: йшагω Самодержца Владиміра... по Благ,денію Почтиагω ω Хр(с)ть Гд,на ω(т)ца Іннокентіа □їзіел–...». – Печерська Лавра, 1680. – Бґ,;.
- ЗКЛ** – Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Граб'янки. – К. : Дніпро, 2006. – 976 с.
- СК** – Синопис Київський [Електронний ресурс] / упоряд., адапт. укр. мовою, склала додатки і примітки І. Жиленко. – Доступно з: <http://izbomyk.narod.ru/synopsis/syn01.htm>.

«SYNOPSIS» BY I. HISEL THROUGH THE PRISM OF LINGUISTIC CONCEPTIONS OF UKRAINIANS IN THE SECOND HALF OF THE 17th CENTURY

Iryna Farion

*National University «Lvivska Politechnika»
vul. Karpinskoho, 2/4, 79013, Lviv, Ukraine
iryna.farion@gmail.com*

The object of the article is the famous historiographical monument of the second part of the 17th century – «Synopsis». For the first time this monument is researched in the context of representation of language consciousness, especially in representation of language knowledge, senses, evaluations and author's instructions about language and its reality. The main points of language consciousness of that time, visible through ideas of Medieval teocentricism of language intelligence as a component of Christian ontology and gnoseology, are described and analyzed in the context of the ideas of grammatical universalism.

Key words: linguistic conceptions, language consciousness, Christian ontology and gnoseology, etnonim.

**«СИНОПСИС» И. ГИЗЕЛЯ СКВОЗЬ ПРИЗМУ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ
ПРЕДСТАВЛЕНИЙ УКРАИНЦЕВ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVII ВЕКА****Ирина Фарион**

*Национальный университет «Львовская политехника»
ул. Карпинского, 2/4, г. Львов, 79013, Украина
iryna.farion@gmail.com*

Объектом описания стал наиболее популярный историографический памятник второй половины XVII века «Синописис». Впервые этот памятник исследован в контексте отражения языкового сознания, а именно языковых знаний, чувств, оценок и установок автора относительно языка и языковой действительности. Описаны и проанализированы основы языкового сознания того времени, вытекающие из сквозных идей средневекового теоцентризма осмысления языка как части христианской онтологии и гносеологии и в контексте идей грамматического универсализма.

Ключевые слова: лингвистические представления, языковое сознание, христианская онтология и гносеология, этноним.

Стаття надійшла до редколегії 18.11.2011
Прийнята до друку 29.11.2011